

UOT 911.2

T.H.İsmayılova

*AMEA akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
tunzala103b@yahoo.com*

LƏNKƏRAN TƏBİİ VİLAYƏTİNDƏ ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMASINDA COĞRAFİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: Azərbaycanada azsaylı xalqlar, Lənkəran təbii vilayəti, tarixi-coğrafi mühit, coğrafi təsnifat, etnik birliklərin coğrafiyası

Məqalədə Azərbaycanda azsaylı xalqların yerləşməsində coğrafi amillərin rolu araşdırılmışdır. Bəşər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından biri olan ölkəmizdə hələ 1,5-2 milyon il bundan əvvəl burada ibtidai insanların məskən salması, yaşayıb-yaratması, təkamül, tərəqqiyə çatması üçün hər cür şərait mövcud olmuşdur. Bu baxımdan tarixi-coğrafi mühitin fonunda yaranan etnik birliklər uzun tarixi bir dövrdə formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, etnoqrafik xəritələrdə öz əksini tapan coğrafi mühitdə xalqların əraziyə görə bölgüsünü təsnifatı, belə bir faktı sübut edir ki, xalqların müxtəlif ərazilərdə əmələ gətirməsin hər hansı təsadüfə olmamış, tarixi-coğrafi təkamülü nəticəsində formalaşmışdır. Geoloji-paleontoloji mənbələrə əsasən yuxarı paleolitdə, sonra isə neolitdə insanların yaşayış tərzinə uyğun olaraq insanlar yer kürəsinin potensial coğrafi areallarına səpələnməyə başlamışlar. Bu gün respublikamızın ərazisində yaşayan çoxlu sayda azsaylı xalqlar və etnik qrup müxtəlif təbii-coğrafi, iqtisadi və sosial şəraitlərdə mövcudluq nəticəsində yaranmış və uzun bir tarixi dövr ərzində yaşadığı coğrafi mühitin multikultural dəyərlər sayəsində öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

T.Г.Исмайлова

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАССЕЛЕНИИ НАСЕЛЕНИЯ ЛЕНКОРАНСКОЙ ПРИРОДНОЙ ОБЛАСТИ

Ключевые слова: малочисленные народы в Азербайджане, Ленкоранская природная область, историко-географическая среда, географическая классификация, география этнических объединений

В статье рассматривается роль географических факторов, влияющих на расселение населения в Азербайджане. 1,5-2 миллиона лет назад наша страна была одним из первых центров человеческой цивилизации. Здесь существовали все условия для выживания, создания и развития первобытных людей. С этой точки зрения этнические группы, сформированные на фоне историко-географической среды, формировались в течение длительного исторического периода.

Следует отметить, что классификация народов по географическому положению, отраженная в этнографических картах, доказывает, что появление

народов на разных территориях не было случайным в результате исторической и географической эволюции. Согласно геологическим и пентекологическим источникам, в верхнем палеолите, а затем и в неолите люди начали расселяться в потенциальном географическом диапазоне Земли. Сегодня большое количество меньшинств и этнических групп, проживающих на территории нашей республики, были созданы в результате их существования в различных природных, географических, экономических и социальных условиях и сохранили свое существование благодаря мультикультуральным ценностям географической среды.

T.G.İsmayılova

THE ROLE OF GEOGRAPHICAL FACTORS IN THE SETTLEMENT OF POPULATION IN LANKARAN NATURAL PROVINCE

Keywords: *small peoples in Azerbaijan, Lankaran natural province, historical and geographical environment, geographical classification, geography of ethnic associations*

This article is about the role of geographical factors in the placement of minority in Azerbaijan. There has been good condition 1.5-2 million years ago, where primitive people can live, evolve and reach progress in our country, one of the earliest centers of human civilization.

There are many theoretical views on the emergence of ethnic unions and the formation of geographical regions in science history. It should be noted that the classification of the division of peoples in the geographical environment, reflected in ethnographic geographical maps, proves that such phenomena have been formed as a result of historical-geographical evolution, which is not accidental. According to geological-paleontological sources, in the upper Paleolithic, then in the Neolithic people began to be spread in the potential geographical areas of the Earth, in accordance with the way of life of the people. The main reason for this was the increase in the population and the renewal of the rules for the use of natural resources. Thus, new ethnic groups were formed from the historical-geographical point of view.

Avropa ilə Asiyanın ayrıcında yerləşən Azərbaycan əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, mülayim iqlimə, münbit torpağa, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətə malikdir. Dünyada mövcud on bir iqlim şəraitinin doqquzunun Azərbaycanda olması bu torpağın bərəkətini artırıb, şöhrətini ucaldıb. Bu ərazi həqiqi olaraq bəşər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından biri kimi məşhurdur. Hələ iki milyon il bundan əvvəl burada ibtidai insanların məskən salması, güzəran keçirməsi, yaşayıb-yaratması, təkamül, tərəqqiyə çatması üçün hər cür şərait mövcud olmuşdur.

Tarixi-coğrafi baxımdan Azərbaycan Yer kürəsində tarixi-coğrafi mühit fonunda etnik birliklərin coğrafiyasını formalaşdırmış və bəşəri sivilizasiyasının əsas ocağı hesab olunur. Elm tarixində etnik birliklərin yaranması və coğrafi

arealların formalaşmasına dair bir çox nəzəriyyələrdə insanların birgə fəaliyyətinin coğrafi areallogiyası etnik birliklərinin yaranmasının ilkin şərtlərindən hesab olunur. Məsələ onunla izah olunur ki, “insanın ruhuna” əsaslanan coğrafi araşdırmalar müasir dövrdə də öz elmi aktuallığını saxlamaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, etnoqrafik xəritələrdə öz əksini tapan coğrafi mühitdə xalqların əraziyə görə bölgüsünün təsnifatı belə bir faktı sübut edir ki, xalqların müxtəlif ərazilərdə areallarını əmələ gətirməsi hər hansı təsadüf olmamış, tarixi-coğrafi təkamül nəticəsində formalaşmışdır. Geoloji-paleontoloji mənbələrə əsasən yuxarı paleolitdə, sonra isə neolitdə insanların yaşayış tərzinə uyğun olaraq insanlar yer kürəsinin potensial coğrafi areallarına səpələnməyə başlamışlar. Bunun əsas səbəbi əhalinin artması və təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi qaydalarının yenilənməsi idi. Beləliklə, tarixi-coğrafi ərazi baxımından yeni etnik qruplar formalaşmağa başlamışdır.

Beləliklə, coğrafi mühitin insana təsiri nəticəsində yeni bir insan formalaşır. Beləliklə, coğrafi mühitin dinamikasının təsirinə məruz qalmış insan fəaliyyətində tsikli olaraq əks-təsir proseslərinə məruz qalması gerçəkliyi formalaşmışdır. Tsikli əks-təsir qüvvələri insan fəaliyyətinə uyğunlaşır. Deməli, coğrafi mühitlə insanın dinamik əks-təsir qüvvəsi nəticə etibarilə ekvivalent funksiyaya malikdir. Bu da insanın dialektik fəaliyyətinin inkişafına səbəb olur. İnsanın dialektik inkişafı özlüyündə coğrafi mühitlə əlaqəsinin tamlığını yaradır ki, bu da onun dayanıqlı inkişafının ekvivalentliyi ilə əlaqədar olaraq simmetrik məzmunu çevrilməsi ilə müəyyənləşir.

Bu baxımdan insanın əmələgəlmə dövründən başlayaraq Yer kürəsində yayılmış insan qrupları yaşamaq uğrunda dinamik olaraq ətraf mühitə uyğunlaşma prosesinə məruz qalmışdır. Uyğunlaşma: dinamik mühitin dialektikasını özündə cəmləşdirdiyi səbəbindən insanların bütün həyat fəaliyyəti bununla bağlıdır.

Yer kürəsinin coğrafi en dairələrində iqlim resursları bir-birindən fərqləndiyi üçün “insan-yaşayış-mühit” tsikllərinin təsiri informasiyasında da fərqlərin yaranması müşahidə olunur. İnsan orqanizminin eyni zamanda müxtəlif iqlim şəraitində yaşamaq qabiliyyətinə malik olması göstərir ki, onlarda xüsusi uyğunlaşma “reaksiyası” mövcuddur. Bütün canlı orqanizmlər kimi insan orqanizmi də yaşadığı coğrafi mühitin bütün komplekslərinə qarşı həssaslıq göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Bu həssaslıq və orqanizmin müəyyən cavab reaksiyası göstərməsi insanda homeostazın sabit saxlanılmasına tam cavab verir.

Xarici temperatur mühitinin belə kəskin dəyişilməsinə baxmayaraq insan orqanizminin daxili temperaturu çox az dəyişilmələrinə məruz qalır. Bədənin temperaturu beynin hipotalamus mərkəzi tərəfindən tənzimlənir, bədənin temperaturun qalxıb-enməsinə həssaslıq göstərir. Əgər ətraf mühitin

temperaturu 27-32⁰ dəyişilsə, bu bədən temperaturunun 37⁰-yə qalxmasına səbəb olur. Sübut olunmuşdur ki, nigeriyalılar, çinlilər, hindlilər, Kalixari səhrasında yaşayan buşmenlər, Cənubi Afrika bantuları, habelə tropik ölkələrdə və səhralarda yaşayan avropalılar isti iqlim şəraitinə eyni formada uyğunlaşır (6, s.34). Deməli, bütün irqlərə mənsub olan xalqlar ətraf mühitin dinamikasının uyğunlaşma xüsusiyyətinə malikdirlər.

Yer kürəsinin bütün enliklərində yaşayan insanların xəstəliklərə qarşı reaksiyası da müxtəlifdir. Bu onunla ölçülür ki, insan xəstəlikləri ətraf mühit şəraiti ilə orqanizmin qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində meydana çıxır. Ətraf mühitdəki mikroorqanizmlərin daşınmasında su, hava, müxtəlif canlılar, o cümlədən insanlar da iştirak edir.

Bir sıra yoluxucu xəstəliklərin iqlim şəraiti ilə əlaqədar olması sübut olunmuşdur. Məsələn, çoxillik orta temperatur şəraiti olan ərazilərdə tropik xəstəliklər geniş yayılmışdır. P.T.Bejker (1981) müxtəlif alimlərin Peruda apardıqları tədqiqatlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, yüksək dağ rayonlarının iqlim şəraiti düzən zonasında yaşayan insanların sağlamlığı üçün qeyri-əlverişlidir. Yüksək dağlıqlarda yaşayan insanlarda bir sıra xəstəliklərin meydana çıxması və inkişaf etməsi oksigen təzyiqinin aşağı düşməsi ilə ağciyər şişi, xroniki dağ xəstəliklərinin əmələ gəlməsinə şərait yaradır (5, s.58).

Azərbaycanın gözəl guşələrindən, etnik zonalarından biri olan Lənkəran-Astara ərazisi Talış iqtisadi-coğrafi vilayətinin tərkib hissəsi kimi öz zəngin təbiəti və təbii sərvətləri, dilbər guşələri ilə məşhur olub ölkəmizin ən əlverişli iqlim şəraitinə malik, bol sulu və yüksək meşəlikli ərazilərindən hesab olunur. Buranın iqlim şəraitinin baleoloji əhəmiyyətini qeyd edən XIX əsr Azərbaycan tarixçisi Seyid Əli ibn Kazımbəy “Cəvahirnameyi-Lənkəran” (“Lənkəran cəvahirinə aid kitab”) əsərində yazır ki, “taun və vəba xəstəlikləri bütün ətrafı – Ərdəbil, Rəşt, Ərşəd, Qaradağ, Şirvan və qeyri yerləri tutduğu halda xəstəlik Talışa sirayət etmədi” (2, s.11-13).

Buna ərazinin iqlim şəraitinin böyük təsiri olmuşdur. Lakin burada iqlimin müxtəlifliyi əhalinin sağlamlığına ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, Talışın düzən ərazisinin iqlimi ilıq və rütubətli. Dənizin yaxın olması, zəngin suvarma sisteminin mövcudluğu və tez-tez güclü yağış yağması (1180 mm.) sağlamlığa mənfi təsir göstərir. Bunun nəticəsində sahil boyunca yerləşən yaşayış məskənlərində cürbəcür mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yaranması baş verir. Dağlıq ərazidə yerləşən Astaranın dağ kəndləri, Lerik, Yardımlı ərazilərinə gəldikdə isə bu yerlərin iqlimi sağlamlıq üçün olduqca faydalıdır.

Hərərətin tənzimlənməsində, havanın buxarla doymasında mühüm əhəmiyyəti olan Xəzər dənizinin sahilində yerləşən ərazilərdə rütubətli dəniz iqlimi ilə xarakterizə olunduğu, əsasən payız və qışda əsən və özü ilə çoxlu yağmur gətirən güclü şimal və şimal-şərq küləkləri təsir göstərdiyi halda, dağlıq ərazilərdə Xəzərin və küləklərin iqlimə təsiri tədricən zəifləyib gecə enərək

gözəl bir sağlam mühit yaranır. Bu ərazi sahil xəttinə paralel olduğuna görə uca sıra dağları dənizin Talış ərazisində havanın hərərinə göstərdiyi bərabər təsirini zəiflədir. Düzənlik ərazilərdə külli miqdarda yağışların yağması və bu səbəbdən burada havanın nəm, rütubətli, qışın isə dağlıq ərazilərə nisbətən daha mülayim keçməsi deyilənləri təsdiq edə bilər. Bunu onunla izah etmək olar ki, dağlar isti və soyuq hava axınlarının, habelə nəm külək və yağmurlu buludların qarşısını alır, eyni zamanda cənub istiqamətində hərəkət edən üst hava axınlarını, yağış daşıyan buludları geriye, şimala doğru – yəni düzənliyə qovur, nəticədə isə düzən ərazidə bir neçə ay müddətində ardı kəsilməyən yağışlar yağır. Bu yağmurlar dövrü avqustun 15-dən dekabrədək, yəni yayın ortasından başlayıb bütün payız mövsümünü əhatə edir (3, s.34).

Lənkəran təbii rayonun böyük bir hissəsini əhatə edən Lənkəran ovalığı üçüncü dövr dəniz dibinin qalxması nəticəsində yarandığından burada dəniz terrigen və karbonatlı, vulkanogen və vulkan-çökmə süxurları geniş yayılmışdır. Yamaclar üçün denudasion-strukturlaşmış, ovalıqlar üçün isə akkumulyativ əmələgəlmələr xarakterikdir.

Bu baxımdan Lənkəran təbii rayonu ərazisində şimaldan cənuba doğru, yüksəklik artdıqca yağıntının miqdarı dəyişir. Beləliklə, dəniz səviyyəsindən 500-600 m-dək yağıntının miqdarı artır, sonra isə azalmağa başlayır. Bu səbəbdən ovalıq ərazilər boyu cənuba doğru subtropik landşaft getdikcə güclənir. Dağlıq ərazilərdə 800-900 m yüksəkliklərə qədər subtropik landşaft, daha yüksək ərazilərdə isə boreal landşaftlar üstünlük təşkil edir.

Burada külək rejimi hava kütlələrinin insan boyu səviyyəsində olması onun insan orqanizminə təsiri ilə bağlıdır. Ərazidə küləyin sürəti 7 m/san-dən yüksək olan yerlərin rekreasiya potensialı zəifdir. Göründüyü kimi, biosfer ərazidə küləyin sürəti orta və zəif dinamik dərəcədə olaraq rekreasiya üçün əlavə əlverişli şərait yaradır.

Rekreasiya insanların yaşadıkları şəraitdən kənarında, təbiət qoynunda öz güc və sağlamlıqlarını bərpa etməsi prosesidir. Rekreasiya təşkil olunmuş, təşkil olunmamış və stasionar formalarda olaraq istənilən halda ətraf təbii mühitə mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən, əhəlinin sağlamlığı təmin olunmazsa, davamlı inkişafın mümkün olmadığından rekreasiya insan sağlamlığı üçün çox zəruridir. Hirkan biosfer rezervatının əsas hissəsi meşə sahələri olduğundan təbiətdən istifadənin rekreasiya forması buradakı ümumi rekreasiyanın əsasını təşkil edir (7, s.43).

Xalqımız çox qədim rekreasiya mədəniyyətinə, zəngin istirahət ənənələri tarixinə malikdir. Əbdürrəşid əl-Bakuvi «Təlxis əl-əsər»inin V iqlimində (XVII punkt) qeyd edir ki, hələ XV əsrin əvvəllərində «Bakı sakinlərinin bağları şəhərdən kənarında yerləşir və şəhər sakinlərinin əksəriyyəti oraya yay mövsümündə gedərək müəyyən bir müddətdə orada yaşayır, sonra yenidən şəhərə qayıdırlar. Onlar hər il belə edirlər». Həmin əsərin XXV bölməsində

Gəncə (Canza) sakinlərinin də yay mövsümündə şəhərdən kənarında yerləşən ətirli otlar, bağlar və su çeşmələri ilə zəngin olan Xarak (Harak) ərazisində istirahət etdiklərini bildirir (2, s.105).

Lənkəran ərazisinin – dəniz kənarından, yəni litoral mühitlərdən başlayaraq üfüqi zonallıqla yüksək dağlarla qovuşan bu ərazinin flora zənginliyi, rəngarəngliyi, onun fiziki-coğrafi və təbii tarixi şəraitinin qədimliyi və müxtəlifliyi diqqət çəkir. Bu ərazi Respublikanın başqa qonşu regionlarının bitki örtüyünə bənzəmir. Burada üçüncü dövrdən sonra buzlaşma erası yan keçdiyindən təbiət bu ərazidə milyon illərin yadigarlarını – reliktdendroloji biomüxtəlifliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. Mütəxəssislər Buzlaşma dövrünün üçüncü dövr Talış meşələrinə təsir etməməsinin əsas səbəbini Xəzər dənizində görürlər. Bu konsepsiyaya əsasən üçüncü dövr meşələri daxili səbəbdən salamat qalmışdır: Xəzərin cənub hissəsinin daha dərin olması (1098 m) yay istisinin iri su həcmində toplanaraq temperaturun mövsüm qradientinin mülayimləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan iqlim şəraiti – coğrafi mühit insan orqanizminə, xalqın sağlamlığına böyük təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, etnoslar sırf sosial təbiətə malik olmaqla ictimai proseslər nəticəsində meydana gəlmişlər. Lakin son zamanlar etnosların, Yer biosferinin bir hissəsi kimi, bioloji vahid sayılması nöqtəyi-nəzərinin tərəfdarları durmadan artır. Bu baxımdan alimlər yeni etnosun bioloji əsasə malik mutasiya prosesləri nəticəsində yarandığını iddia edirlər. Orijinal etnogenlər nəzəriyyəsinin müəllifi L.N.Qumilyov qeyd edirdi ki, “İnsanlar tarixən yaranan və yoxa çıxan kollektivlərdə yaşayan orqanizmlərdir. Bu kollektivlər etnoslar, onların meydana gəlməsindən dağılmasına qədərki proses isə etnogenezdir” (7, s.12). Bu baxımdan etnos doğulur, yetkinləşir, qocalır və ölür. Etnosun meydana gəlməsi 1200-1500 il ərzində fəallıq qüvvəsinin tükənməsi, tənəzzülə uğraması mərhələlərindən keçir, nəhayət, reliktləşib dağılır. L.N.Qumilyova görə, etnos orijinal davranış stereotipinə malik olub özünü bütün digər kollektivlərə qarşı qoyan sabit insan kollektividir. Bu kollektiv coğrafi yaxınlığının şərtlərində və müəyyən bir yaşayış yerində formalaşır. Coğrafi olaraq təsnif edildikdə, xalqlar uzun tarixi bir inkişaf dövründə müəyyən bir mədəni cəmiyyət qurulduğu ənənəvi mədəniyyət sahələri kimi istinad edilən əsas sahələrə görə qruplaşdırılır. Bu cəmiyyət həm maddi mədəniyyətin müxtəlif komponentlərində, həm də mənəvi mədəniyyətin müxtəlif mənbələrində müşahidə olunur (7, s.25).

Coğrafi təsnifat təkcə xalqların mənşəyi, onların formalaşması prosesi, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin aspektləri, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlı deyildir, etnik qrupların regiona yaymaq imkanını da öyrənir. Bu baxımdan coğrafi təsnifat törəməsi olaraq ərazi kontekstində xalqların qruplaşması ilə üst-üstə düşdüyünü tətbiq edir.

L.N.Qumilyov yaratdığı etnogenez konsepsiyasında etnik qrupların təbii-bioloji xarakterinin planetin bioorqanik dünyasının tərkib hissəsi olduğunu və müəyyən coğrafi və iqlim şəraitində yaranma səbəbindən ən vacib prinsip olaraq qarşıya qoyur. O, etnosu bioloji bir reallıq kimi təyin edir və buna görə də əsl təbii proseslərdə etnogenezin bütün mexanizmini axtarır. Onun sözlərinə görə, biosferin tərkib hissəsi olmaqla etnik qruplar orada baş verən proseslərdə iştirak edən qanunlara riayət etməlidirlər (8, s.32).

Bildiyimiz kimi, hər bir etnos onun “ekoloji qida”sı olan müəyyən fiziki-coğrafi şəraitdə meydana gəlir. Etnosun yeni sistem kimi ilk dəfə təşəkkül tapdığı fiziki-coğrafi şəraitin və landşaftın vəhdəti onun vətəninə, inkişaf etdiyi məkana çevrilir.

Bu baxımdan hər bir etnosun öz davranış stereotipi də vardır. O, öz təsdiqini həyatın istənilən sahəsində – adət və mərasimlərdə, qarşılıqlı münasibətlərdə tapır. Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub xalqın fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, böyük təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakterinin və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşan maddi mədəniyyət elementləri (yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər nəqliyyat və rabitə vasitələri, təsərrüfat və məişət alətləri, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları və s.) istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla, bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır (1, s.112).

Beləliklə, ətraf mühitin təsiri ilə zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönümünün həlledici rolu olmuşdur. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsi zərurəti yaranmışdır.

İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landşaftın böyük təsiri olmuşdur. Arxeoloq İ.M.Cəfərzadə Azərbaycanda yaşayış məskənlərinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “İbtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, qaya altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və əldə etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də mağara insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir” (1, s.114).

Coğrafi baxımdan yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik bilik, vərdiş və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef

quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər.

Coğrafi baxımdan yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifata görə yamac, yarımıyamac, vadi və düzənlik olmaqla dörd qrupa bölmək olar.

Azərbaycanın etnik qruplarının yaşadığı dağlıq və dağətəyi bölgələr üçün səciyyəvi olan yamac tipli kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan, axar-baxarlı güney səmtində salınmasıdır. Belə kəndlər (Astara bölgəsinin Təngərud, Kuraba, Pəlikaş, Sərək; qərb bölgəsinin Çatax, Qoşabulaq, Şıxheybət, Xınnakiran, Sarıtala, Ağbulaq, Qalaboynu, Çəsməli; ayrımların yaşadığı Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının əksər kəndləri; Şirvanın Basqal, Lahıc, Diyallı, Köhnədaxar, Dəmirçi kəndləri dağların güney yamaclarında salınmaqla, küçələri bir-birinə paralel yerləşdirilmişdir. Yamac kəndlərin məskunlaşmasında başlıca şərtlərdən biri də onların su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır.

Azərbaycanın dağlıq ərazilərində salınmış kəndlərin əksəriyyəti coğrafi baxımdan vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Vadi kəndləri adətən dağ yamaclarının və dağ çaylarının əmələ gəldiyi səfalı və mülayim iqlimli vadilərin sinəsində salınırdı.

Azərbaycan xalqının geyim mədəniyyətinin formalaşmasında da təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə də iqlimin həlledici rolu inkaredilməzdir. “Hər cür iqlimdə yaşamağı” öyrənən insanda “soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltara tələbat” da yaranmışdır. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı: “İnsanın yaşadığı ərazinin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng şəraitdə geyim elementləri ya təkmilləşmiş, ya da tənəzzül etmişdir. Əgər insan onu əhatə edən mühitdə öz geyimi üçün lazımı material əldə edə bilirdisə, bundan geniş şəkildə istifadə edirdi. Səhrada və ya tundrada yaşıllığın kəsad olduğu yerlərdə parça üçün əlverişli material əldə edilmirdisə, insan dəri və yundan paltar geyirdi. O yerdə ki, insan sərt iqlim şəraitinin tələbi ilə isti geyinməyə məcbur olurdu, orada geyim ölkənin və iqlimin şəraitinə uyğunlaşdırılırdı” (5, s.24). Buradan geyim elementlərinin meydana çıxmasının ilk zəruri tarixi amili məhz təbiətin iqlim təsirlərindən qorunmaq olduğu aydınlaşır.

Geyim ilə yanaşı, insanların müxtəlif coğrafi enliklərdə məskunlaşması şəraitində qida enerji ilə təminat arasında fərqlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Qida – insanın yaşaması və hərəkət dinamikasında həlledici funksiya daşıyır. Çünki qidanın tərkibindəki enerji maddələr mübadiləsinin getməsi ilə yanaşı, eyni zamanda insan orqanizminin fəaliyyəti (böyümə, çoxalma, sabit temperaturun saxlanması və s.) üçün zəruri şərt hesab edilir. Orqanizm bütün fəaliyyətində enerji sərf etmək və uyğunlaşma qabiliyyətinə malikdir. İnsan qida əldə etmək məqsədilə müxtəlif növ fəaliyyətlər icra edir və bu zaman sərf edilən enerjinin ekvivalenti işin xarakterindən asılı olaraq dəyişilir.

Bu baxımdan qida enerjisinin resursları tsikli və onun mənbələri müxtəlif təsnifatlara ayrılır. İnsan öz varlığı dövründən başlayaraq ərzaq məhsullarından bir qida kimi istifadə etsələr də, bunların içərisində əsas enerji mənbəyi rolunu yağ, karbohidrat və zülallar oynayır. Lakin insanın yaşadığı iqlim tipindən, iqtisadi inkişaf fəaliyyətindən asılı olaraq yağ, karbohidrat və zülalların hər nəfərə düşən gündəlik miqdarı dəyişkəndir. C.Uaynerə (1979) görə müxtəlif insan populyasiyalarını bir qida kimi qəbul etdikdə yağ, karbohidrat və zülal mənbəli maddələrin miqdarı bir-birindən fərqli olduğu kimi, insan orqanizminin istifadə etdiyi enerji də fərqlidir. Orqanizmdə karbohidrat çatışmadıqda zülal və yağlar karbohidratlara, yağ çatışmadıqda isə karbohidrat və zülallar yağları əmələ gətirməklə orqanizmi müvafiq enerji ilə təmin etmiş olur.

C.Uayner qidalanma rejiminin xüsusiyyətlərinə görə mövcud olan fərqləri üç əsas coğrafi təsnifata ayırır: 1) ovçuluq və maldarlıqla məşğul olanlar; 2) əkinçiliklə məşğul olanlar; 3) eyni vaxtda həm əkinçilik, həm də heyvandarlıqla məşğul olanlar. Birinci təsnifatın qidasının əsasını zülallar, ikincinin – az miqdarda zülal olmaqla əsasən karbohidratlar, üçüncünün – qarışıq qidalar təşkil edir (1, s.123).

Təbii-coğrafi şərait, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti və bir sıra sosial-iqtisadi amillər Azərbaycanın ət-süd mənbəli yeməklərinin geniş çeşidini şərtləndirir. Bu yeməklərin bəziləri Ümumqafqaz səciyyəli olsa da, əksəriyyəti milli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Xalqımızın istifadə etdiyi ən qədim, daimi, ənənəvi içki növü su olmuşdur. Təbii-coğrafi şərait və relyef-landşaft zolaqlarından asılı olaraq əhali bulaq, çay, kəhriz və quyu sularından istifadə edirdi. Dağlıq bölgələrdə bulaq suyu, dağətəyi bölgələrdə kəhriz suyu, dəniz sahili bölgələrdə quyu suyu, aran kəndlərində isə çay suyu əsas içki növü idi. Suya olan tələbat, qədim zamanlardan suyun həyat amili və müqəddəs hesab edilməsi yaşayış məskənlərinin su mənbələrinə yaxın yerləşməsinə şərtləndirmişdir.

Nəqliyyat vasitələri hər hansı bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, onun relyef quruluşunun xarakterindən asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində geniş düzənliklər, bol sulu çaylar, keçilməz dağ aşırımları və s. çox olduğundan yerli əhali bu və ya digər nəqliyyat vasitəsindən istifadə etmişdir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin mühüm təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada ənənəvi qoşqu nəqliyatının sürütmə və təkərli olmaqla iki növü mövcud olmuşdur. Bu nəqliyyat formaları ərazinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq yaradılmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqın yerləşməsində coğrafi amillərin özünəməxsus rolu vardır. Bu gün Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan çoxlu sayda azsaylı xalqlar və etnik qrup ayrı-ayrılıqda özlərinə məxsus müxtəlif mədəni dəyərlərini yaşadırlar. Azsaylı xalqların formalaşmasına təsir göstərən bu müxtəliflik təbii-coğrafi, iqtisadi və sosial

şəraitlərdə mövcudluğu nəticəsində yaranmış və uzun bir tarixi dövr ərzində öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. *Bakivi Ə.* Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar. Bakı: Şur, 1992, 176 s.
3. *Cavadova E.* ...O, həm də görkəmli etnoqraf idi. (Teymurbəy Bəyraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr), Bakı, 2008, 124 s.
4. *Kazımbəyoğlu Səid Əli.* Cəvahirnameyi-Lənkəran. Bakı: Örnək, 2000, 63 s.
5. *Адлер Б.Ф.* Возникновение одежды. СПб., 1903, 84 с.
6. Заповедники СССР. Заповедники Кавказа. Москва: Мысль, 1990, 365 с.
7. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. Ленинград: Наука, 1990, 279 с.
8. *Гумилев Л. Н.* Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. Москва: Айрис-пресс, 2012, 384 с.